

Hendrik Werkman en De Ploeg **The Next Call** en het constructivisme

Peter Jordens

J. H. Hansen (22-53)

7 5 8 4

4 2 0 1

9 1 6 4

6 0 5 1

8 3 2 1

TRAVAILLEUR & CIE

24-03

24-11

1

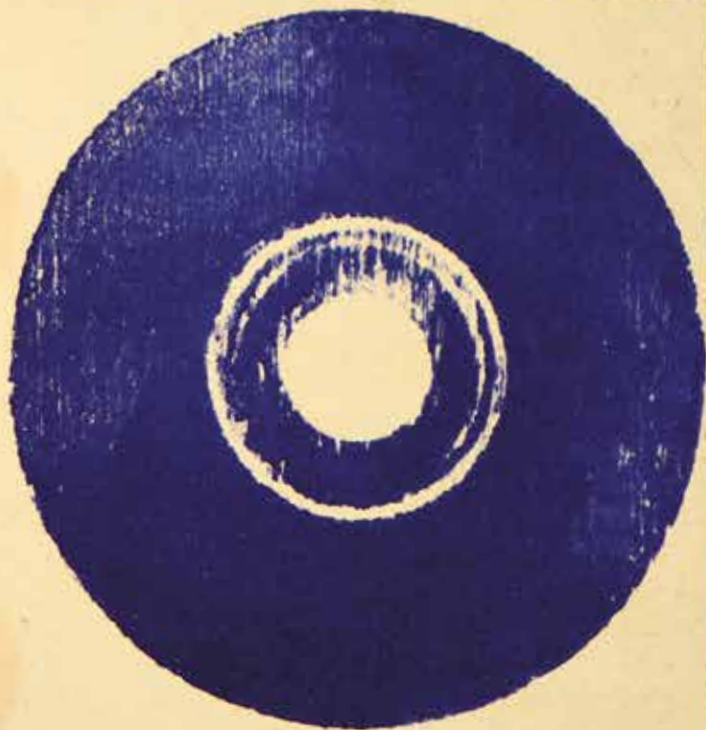
ee

1

Peter Jordens

**Hendrik Werkman en
De Ploeg** The Next Call
en het constructivisme

Positief

Inhoud

8	Woord vooraf
10	Inleiding
12	<i>Het rose pamflet</i> ‘Aanvang van het violette jaargetijde’
16	Drukker en Ploeglid 16 <i>Blad voor Kunst</i> 1921-1922 / 21 Deelname aan Ploegactiviteiten /
	27 Gebruiksdrukwerk
30	Van drukker tot kunstenaar
38	<i>The Next Call</i> als egodocument
50	<i>The Next Call</i> 1 ‘De vrijheid van de geest’
56	<i>The Next Call</i> 2 ‘Groeiende Lach’
62	<i>The Next Call</i> 3 ‘Met piek, houweel en mestvork’
70	<i>The Next Call</i> 4 ‘Kunst en techniek. Gloednieuw en actueel’ 70 Lenin / 74 Lissitzky /
	80 Job Hansen
82	<i>The Next Call</i> 5 ‘Laatste leus’ 85 Paul van Ostaijen / 88 <i>Het Overzicht</i>
92	Internationaal verkeer ‘Bladen en geschriften uit alle oorden van de wereld’
94	Theo van Doesburg 94 <i>De Stijl</i> / 101 ‘Paris den 2 Juli 1924’ / 103 <i>The Next Call</i> 4 of 5
104	<i>The Next Call</i> 6 ‘Plattegrond van de kunst en omstreken’
110	<i>The Next Call</i> 7 ‘En face - en profiel / en gros - en detail’
116	Wobbe Alkema, Jan van der Zee, Hendrik Werkman en <i>Het Overzicht</i>
120	<i>The Next Call</i> 8 ‘Debet – Credit’
130	<i>The Next Call</i> 9 ‘Cinq ans de lutte’ 130 Ljubomir Micić / 136 Ljubomir Micić en <i>The Next Call</i> /
	139 <i>streiten ist ziellos</i>
142	Typografie als kunst
144	Noten
152	Bibliografie
156	Colofon

Woord vooraf

Het behoort tot de grote voorrechten van het conservatorschap vrij toegang te hebben tot het museumdepot en daar te mogen kijken en zelfs voelen. Hoe vaak heb ik niet – toen ik nog in het Groninger Museum werkte – de zware rekken uitgeschoven om het werk van de kunstenaars van De Ploeg te zien en de blauwe dozen uit de metalen stellingkasten genomen om de druksels van Hendrik Werkman voorzichtig door mijn handen te laten gaan. In de stilte van de opslag in de gouden depottoren beleefde ik ze intenser dan in de mooiste tentoonstelling.

8 In een van de kleinere dozen – laatste stelling, links achterin, tweede plank – bevonden zich de afleveringen van *The Next Call* – het tijdschrift dat Werkman met de hand drukte en in kleine kring verspreidde in de periode 1923-1926. Tijdens de voorbereidingsmaanden van de Werkmantentoonstelling van 1995 bekeek ik ze wekelijks en om een goede indruk te krijgen van Werkmans werkwijze heb ik toen ook de set van het Stedelijk Museum bekeken en de nummers die berusten bij verzamelaars en erven. Wat door anderen al was beschreven, kon ik zo met eigen ogen vaststellen; de verschillen tussen de oplagen van dezelfde edities – in veel gevallen het gevolg van de lichte verschuivingen van de drukvormen tijdens het handmatige drukproces, maar soms ook het duidelijke resultaat van tussentijdse aanpassingen van de composities. Henk van Os raadde mij aan vooral ook de *Next Call*-uitgaven te gaan bekijken in het bezit van Caty Hansen. Zij was de dochter van architect en schilder Job Hansen, indertijd een van Werkmans trouwste vrienden, die aan twee afleveringen van *The Next Call* had meegewerkt. Job Hansen had niet alleen de tijdschriften maar ook de door Werkman bedrukte enveloppen bewaard.

1 Hendrik Werkman, *The Next Call* 1, september 1923, handpers op papier, 27 x 22 cm [MB]

Toen ik Caty Hansen in het voorjaar van 1995 bezocht, lag een platte, kersenhouten doos klaar op de eettafel met daarin de in pergamijn gewikkelde tijdschriftjes en enveloppen. Op het dressoir tegenover de tafel had ze voor mij de vier zwart gelijste druksels van Werkman uitgestald, die haar vader in de jaren twintig van Werkman had verworven. Ernaast in de hoek had ze het schilderij *Twee huisschilders* van haar vader tijdelijk vervangen door Werkmans schilderij *Voerman*. Terwijl Caty zich in een hoek van de zitkamer in een boek verdiepte en de voerman mij nauwlettend in het oog hield, legde ik de tijdschriften en enveloppen een voor een op tafel. Dezelfde tijdschriften die Werkman met de hand had gedrukt, had gevouwen om in de enveloppen te steken, waarop hij met vulpen naam en adres had geschreven, diezelfde tijdschriften die Hansen vervolgens ontving, uitvouwde, bekeek, las en zo zorgvuldig bewaarde, lagen nu voor me en mocht ik vastpakken – een vriendschap van toen, zo ontroerend dichtbij.

Ook in de jaren daarna heb ik tijdens mijn bezoeken aan Caty Hansen de doos met *Next Calls* met regelmaat mogen openen, om me te verliezen in dat schijnbaar zo

2 Hendrik Werkman, *The Next Call* 7, februari 1925, handpers op papier, 27 x 22 cm [MB]

eenvoudige drukwerk met z'n rake, spannende beeldvondsten en pakkende, hortende teksten. Het was een heerlijk vrijblijvend genieten, waarbij ik alles wat ik waarnam kon toetsen aan wat ik had gelezen in de vele literatuur over *The Next Call*. Daarin leek alles wat er te bedenken was over Werkmans druktechnieken, materialen, vormen-taal en teksten wel zo'n beetje vastgelegd.

Toen ik vernam dat Peter Jordens een publicatie overwoog over het onderwerp, was ik dan ook benieuwd welke nieuwe inzichten dat zou kunnen opleveren. In welke richting zijn onderzoek zich bewoog, werd duidelijk bij het verschijnen van het dertiende *Ploeg Jaarboek* in 2014. In een uitgebreid artikel bracht hij Werkmans drukkunst in verband met het werk van avant-gardisten uit Oost-Europa, onder wie Ljubomir Micić en Ludwig Kassák. De relaties waren bekend, Werkman beschikte immers over tijdschriften waarin hun werk was afgebeeld, maar Jordens was de eerste die gedetailleerd vorste en directe inspiraties – van beeld tot beeld en van tekst tot tekst – aannemelijk wist te maken. In *Hendrik Werkman en De Ploeg. The Next Call en het Constructivisme* werkte hij zijn onderzoek

verder uit aan de hand van vele voorbeelden, die met elkaar uiteindelijk aangeven hoezeer Werkman putte uit de Oost-Europese avant-garde, hoe naarstig hij zocht naar internationale aansluiting, maar vooral ook hoe origineel hij omging met de verworvenheden van het constructivisme. Werkmans zo oorspronkelijke, persoonlijke benadering maakte dat veel kunsthistorici weliswaar wezen op de context waartoe zijn drukkunst behoorde, maar hem vooral positioneerden als solist die ver van de avantgardistische brandhaarden, in een provinciestad “waar bijna geen geluid doorklinkt”, in grote zelfstandigheid tot zijn bijzondere beeld- en taalvondsten was gekomen. Peter Jordens toont aan dat Werkman zich grondig in het werk van voorgangers had verdiept, in hun grafiek en tekst motieven aantrof die hij op eigen wijze integreerde en in zijn tijdschrift soms bewust naar hen verwees. De wijze waarop Werkman dat deed laat zien dat hij zeker geen navolger was, maar lenig en zelfverzekerd gebruikte wat hem paste en zijn drukwerk en teksten een geheel eigen karakter wist mee te geven.

In de periode waarin Peter Jordens werkte aan zijn manuscript, verwierf Museum Belvédère de complete reeks *The Next Call*-uitgaven uit de nalatenschap van Job Hansen. De tijdschriften met enveloppen werden gekocht door een betrokken particulier, die ze vervolgens in het museum onderbracht. En wat een prettige gedachte is het die platte, bruine doos in ons depot te weten, zo vlakbij mijn kantoor... Toen Peter Jordens in het voorjaar van 2016 Museum Belvédère bezocht, kon ik hem de doos laten zien met de bijzondere set uitgaven en enveloppen. Bladerend door de tijdschriftjes spraken we af dat deze volledige reeks zou worden afgebeeld in zijn *Werkman en The Next Call* en dat het boek vervolgens zou verschijnen op de openingsdag van de tentoonstelling *Constructivistische verbanden – Vlaanderen-Friesland-Groningen*, waarin de serie is opgenomen.

Han Steenbruggen

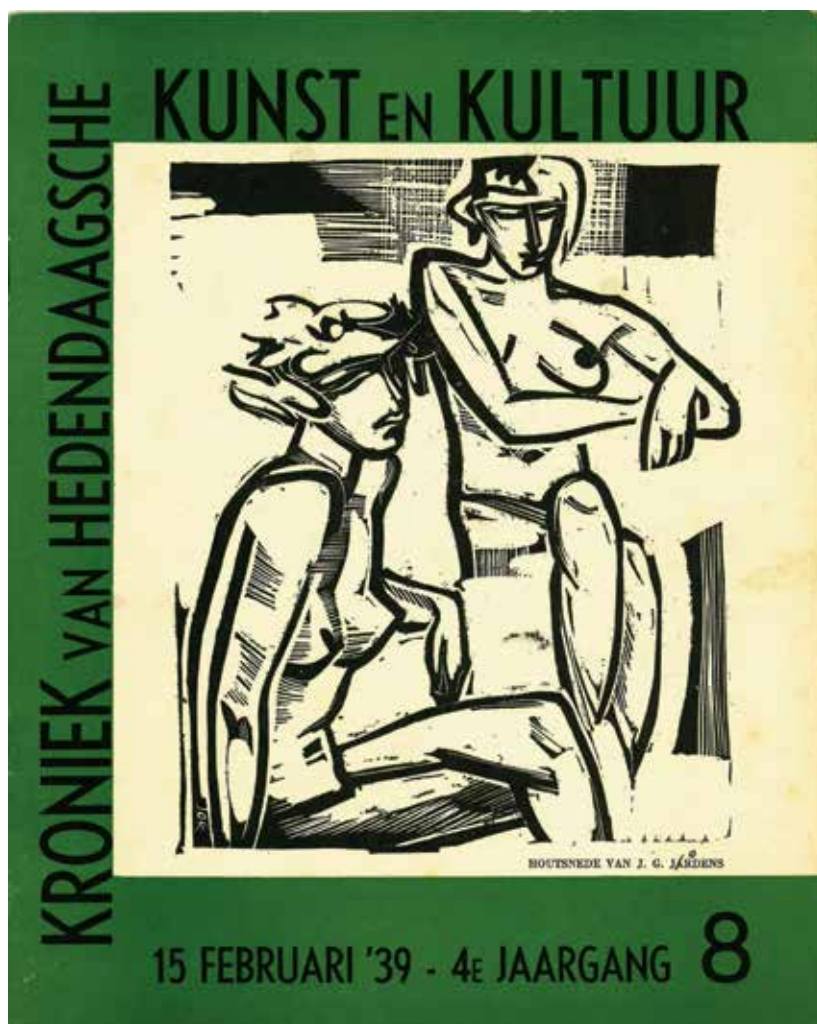
Inleiding

Hendrik Nicolaas Werkman (1882-1945) werd in 1919 lid van de vereniging 'Groninger Kunstkring De Ploeg'. Hij was een niet onverdienstelijk amateurschilder maar, belangrijker nog, hij had een eigen drukkerij. Zodoende was hij de aangewezen persoon om voor De Ploeg het drukwerk en de tentoonstellingscatalogi te verzorgen. In

1920 nam hij voor het eerst zelf ook met een aantal schilderijen deel aan een Ploegtentoonstelling. Toen hij in 1922 ontdekte dat in Midden- en Oost-Europa een nieuwe kunstvorm was ontstaan waarbij men gebruikmaakte van typografisch zetmateriaal wist hij dat daar zijn ambitie lag. Hij besloot om in zijn eigen drukkerij met het materiaal

dat hij in huis had, met de letters, cijfers, tekens en lijnen en met blokken hout zelf ook aan de slag te gaan, zelf ook kunst te maken. Dat resulteerde in een serie van negen cahiers die hij van 1923 tot 1926 uitgaf onder de titel: *The Next Call*. Zelf heeft Werkman het later over 'uitgaafjes' of 'kleine geschriftjes'.¹

10

3 Jan Gerrit Jordens, omslag *Kroniek van hedendaagsche Kunst en Cultuur* 15, februari 1939

“Van Maandagmorgen tot Zaterdagmiddag is hij drukker: boekdrukker. Het materiaal der drukkerij echter wordt niet uitsluitend voor handelsdoeleinden gebruikt. Hoe anders dan een eerbaar drukkerspatroon zonder meer kijkt deze drukker zijn drukinkten aan en zijn lettertypen! Er was een tijd dat zijn kunstbroeders, leden van De Ploeg, zoo nu en dan een drukwerk van ‘Travailleur & Cie’ in de bus vonden, drukwerk, beeldend en literair beide, met de merkwaardige titel ‘The Next Call’. Sleur en kleinburgerlijkheid waren het, die H. N. W. in deze zijn geestesuitingen te lijf ging, maar evenzeer de Kunst in ivoren torentjes, ‘De Plattegrond van de Kunst en omstreken’ was in dit opzicht véél zeggend! Is de uitspraak: “Een ril doorklieft het lijf dat vreest de vrijheid van de geest” tekenend voor zijn geestesgesteldheid, fijn-ironische weemoed beluisteren we in zijn ‘Damals’ (afb. 3 en 4).”²

De grafische kunstwerkjes die Werkman in zijn *The Next Call* afdruckte, ‘druksels’ zoals hij ze noemde, getuigen van een artistieke nieuwsgierigheid. Ze verwijzen opmerkelijk vaak naar werk van gevestigde reputaties binnen de wereld van de internationale avant-garde maar gaan uiteindelijk over Werkman zelf.

4 Hendrik Werkman, *The Next Call* 6, oktober / november 1924, binnenblad

Met *Het rose pamflet* wilde Werkman zijn vrienden laten weten dat hij op het punt stond iets nieuws te beginnen. Zijn drukkerij in de Pelsterstaat 31-33 waar hij lange tijd een behoorlijk aantal mensen in dienst had gehad, was een jaar eerder nagenoeg failliet gegaan. Dat betekende dat hij zijn bedrijf inclusief de machines moest verkopen.⁴ Met nog maar enkele medewerkers verhuisde hij in 1923 naar de bovenverdiepingen van een pakhuis aan de Lage der A 13 om daar op veel kleinere schaal en met gehuurde machines de drukkerij voort te zetten (afb. 7, 8). Daardoor was hij in staat om financieel nog enigszins het hoofd boven water te houden.

Het roze drukwerkje viel op door het merkwaardige taalgebruik: “Het wordt tijd, waarachtig. Het wordt meer dan tijd dat er iets gedaan wordt.” Het leek een oproep tot actie. Enkele weken later bleek dat de mededeling: ‘Ons eerste geschrift verschijnt binnenkort. Wij nodigen U dringend uit medelezer te worden’, de aankondiging was van een serie cahiers met experimenteel drukwerk. ‘Druk-sels’ noemde Werkman ze. Werkman had gezien dat hij het materiaal dat hij als drukker tot zijn beschikking had ook heel anders kon gebruiken, “dat een letter behalve typografische ook grafische waarde had.”⁵

“De liefde voor het materiaal dat hij als geen andere, heeft hem daarbij geleid. Al die letters en cijfers uit de zetkasten, alle lijnen en andere tekens op blokjes of blokken hout of lood, waarmee hij zijn klanten al die jaren zo netjes had bediend, hij moet het plotseling hebben bekeken met de gedachte dat hij nooit helemaal vrij was geweest. Het was nog nooit gebruikt zoals hij het had gewild. [...] En ineens met moed voor het onbekende, besepte Werkman dat de achter- of zijkant van een grote houten afficheletter ook interessant of mooi en misschien juist mooi kan zijn, dat hij vlakken, lijnen, cijfers, letters en wat al niet in een verhouding zou kunnen drukken, die nog nooit eerder door iemand was gezien.”⁶

7 Pakhuizen, links De Oranjeboom waar Werkman van 1923-1945 zijn drukkerij had

8 De Lage der A, rechtsboven de pakhuizen van Lage der A 13

The Next Call 1

101 Hendrik Werkman, *The Next Call 1*, september 1923,
handpers op papier, 27 x 22 cm [MB]

Op 22 september 1923 verstuurt Werkman, zoals aangekondigd in *Het rose pamflet*, zijn 'eerste geschrift' (afb. 101 en 102).⁶⁹ Er zullen in totaal negen afleveringen van deze handgedrukte cahiers verschijnen, geschat wordt telkens in een oplage van ongeveer 30 exemplaren. Met de tweede aflevering krijgt de serie zijn naam: *The Next Call*. Het negende en laatste nummer verschijnt in november 1926.

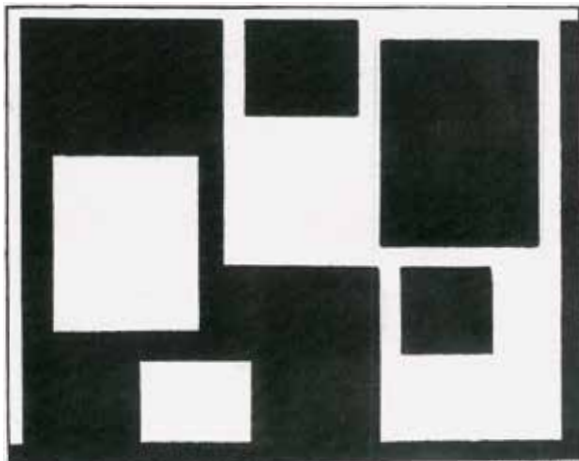
Met de afbeelding op de omslag van de eerste *Next Call* valt Werkman bijna letterlijk met de deur in huis. Het zou de afdruk van een voorwerp kunnen zijn, 'een onderdeel van een deurslot'⁷⁰ of misschien 'een uit een deurpost gevallen slotplaatje'.⁷¹ Doordat echter de aandacht uitgaat naar de vorm en het kleurgebruik gaat het druksel op eens een eigen leven leiden. Werkman laat ermee zien hoe hij als drukkerkunstenaar vorm kan geven aan een nieuwe, abstracte werkelijkheid.

Werkman's fascinatie voor de vormelijke dimensie van kunst is hem aanvankelijk ingegeven door het werk van de Stijlkunstenaars Vilmos Huszár en Theo van Doesburg. Dat blijkt na *Het rose pamflet* ook in deze eerste *Next Call*. Zo doet de afbeelding op de omslag denken aan werk van Huszár op de omslag van de eerste jaargang van *De Stijl* (1918) (afb. 103) Ook heeft de wijze waarop de zin EEN RIL DOORKLIEFT / HET LIJF DAT VREEST / DE VRIJHEID VAN DE GEEST is vormgegeven, veel weg van de manier waarop Van Doesburg dat deed op de poster voor de internationale tentoonstelling *La Section d'Or* die

‘De vrijheid van de geest’

in 1920 te zien was in het Stedelijk Museum in Amsterdam (afb. 104).

Via het tijdschrift *De Stijl* van Van Doesburg kon Werkman ook de avant-gardistische uitdrukkingsvormen van het Oost-Europese constructivisme leren kennen. Het is de vrijheid van het grafisch experiment die Werkman moet hebben geïnspireerd. Het eerste cahier van *The Next Call* laat dat duidelijk zien. Op één na zijn alle bladzijden gedrukt in de kleuren rood en zwart, de kleuren van de Russische avant-garde. Het zijn deze kleuren die Werkman ook gebruikte voor het druksel *Schoorstenen 2* dat in dezelfde tijd ontstond (zie afb. 80). Verder zijn de vier teksten met de opschriften GRONINGEN, BERLIN, MOSCOW, PARIS gesteld in meerdere talen, precies zoals dat ook in internationale tijdschriften te doen gebruikelijk was.⁷² Ten slotte, de achterzijde van de omslag vermeldt weer, net als bij *Het rose pamflet*, de afzender. Deze keer is het *Travailleur & Cie*. Het is duidelijk wat Werkman beoogt. Hij wil ook buiten Groningen gezien worden als avant-gardistisch kunstenaar.

103 Vilmos Huszár, *Kompositie VI*, in: *De Stijl*, jg. 1, 1918, no 6, 61

102 Hendrik Werkman, envelop voor *The Next Call* 1 geadresseerd aan Hiob (Job) Hansen, 1923, handpers op papier, 15 x 23 cm [MB]

51

Toch is, afgezien van de omslag, het eerste nummer van *The Next Call* in typografisch opzicht niet bijzonder vernieuwend. Het heeft vier teksten met de opschriften GRONINGEN 1923 *Groote Verzoendag*, BERLIN *Am dritten Montag*, MOSCOW *Saxophoon en fagot*, PARIS *Le lendemain* en ten slotte een gedicht met als titel LEVENSVREUGD. In de eerste tekst, *GRONINGEN 1923 Groote Verzoendag*, verwijst Werkman naar het pamflet *Aanvang van het violette jaargetijde* dat hij hier *Het rose pamflet* noemt. Omdat Werkman had gemerkt dat zijn lezers niet goed wisten wat ze ermee aan moesten, zegt hij daarover:

Het ontstond uit den drang des tijds en is geen aardigheidje. Het is geen herhaling van het Dadaïstisch grapje, het is geen hoon. [...] Dit is de AANVANG. Voet voor voet. Stap voor stap. Uit de beklemming van de kunst, het parool.

Het is deze strijdkreet die hij met grote zwarte letters en over zes bladzijden grafisch weergeeft met de woorden:

BB

GRONINGEN

1923 Grootte Vervendag

Tot deze AANVANO was honden ronds voor de eerste symptomen van de jehleusgoff met de ontserende persoonsverhoortiking zich voerde. Maar dat niet dat gebeurtenissen van al te recent datum die ge in 'e bepoort gesochtaveld mocht besponen, aanleiding gaven tot het rove paasfet. Het ontstond uit den drang des tijds en te even aardigheidje. Het is geen herhaling van het De-dalietisch grapje; het is geen loon.

Het ontstond met smoothe, want wij zijn traag, hoewel de tijd dringt. Het momentairheden is ontstaan. Mocht het een BEVEILLE zijn in den tijd van afwachting.

Nieuwaria of verscheidig, het zou in elk geval verscheidig zijn, langer te wijzen.

Getuigen en sproken.

Maar ' OERLUD KAN NIET SCHOON EIJN en de TAAL KAN NIET VERSTAANBAAR EIJN voor wie niet jehleusen. WEL als hij niet spraken KAN. Wel gij van ons verting! kunnen wij U niet geven. Dit is de AANVANO.

Voet voor voet. Stap voor stap.

Uit de beklemming van de kunst, het parool.

DOORLIEFT

EEN RIL

52

101, blad 2 en 3

BERLIN

Am dritten Montag

Heute habe ich mich frisch rasirt.
Ich kesse die Waiber, weil über Schönheit mich haupet.
Eines wirklichen Frowes habe ich mir besessen.
Die Einsamkeit ist nicht mild.
Rechtlos ist die Erde.
Die Augen sehen sich an.
Der Mensch glaubt die psychologischen Mittel zu sein,
stift eines bunten Sloggetiers. Seine Instinkt nennt er
Verstand. Das verstandige Raubtier. Das Astomohit.
Cressen gibt es noch besser. Sie schlucken durch die
Süde und spüren ängstlich mit der Nase ob irgendwas
die Kunst vertritt wird. Diese Dummheitje. Man sollte
die alle aufpassen und sitzen in der Stille die
Ohren waschen. Und noch etwas anderes.
Das Publikum meint das sein Feiertag die Freude gebiet
und flucht beim Leiden so zu wissen.
Also am nächsten Feiertag.

MOSCOW

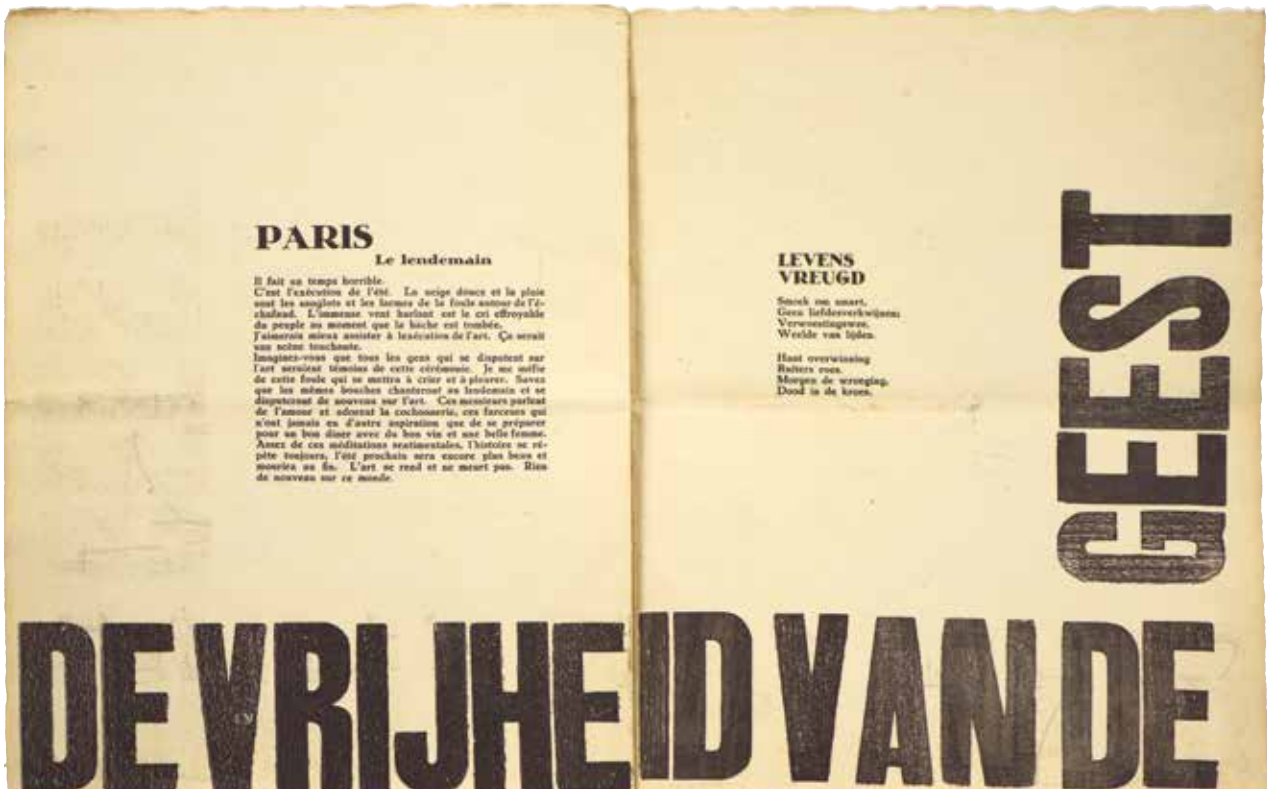
Saxophon en fagot

Nauwelijks is de nacht gezakt of gij verlegt den dag
in zien. Was uit met Ue vrees. De wit-geserve
spantepel zal U thans niet kwelen voor een poos en
de spiegel is gheseld te Uwer eer. De verschooner
is naar 't gemakker had en haat zijn hoofdhaar stercken
door schoone vrouwen. Begof U naar den achtergrond
en hoor de stem die in de kamer komt. Zij zal U lalend
noemen, maar gij behoudt niets te wizen. Een zal de
dagerand U welken. Das zal ge Uoffi weer keeren
en Uwe vrienden zullen niet meer bij U zijn. Als Ue
siddereff zal waageten op den klank der dagen, komt
ge veilig gane, verlost van 't lood waaraan ge U liden
let. Das wordt Ue namn gedrager en sal ge sterk
staan en niet vlichten. Ue weg moet ge zelf noeken.
Val niet. Hier is Ue knie.

DAT VREST

HET LIJF

101, blad 4 en 5

101, blad 6 en 7

EEN RIL DOORKLIEFT / HET LIJF DAT VREEST / DE VRIJHEID VAN DE GEEST. Door de wijze waarop hij dat doet, laat Werkman zien waar het hem om gaat: de vrijheid van het grafisch experiment. In de tweede tekst *BERLIN Am dritten Montag* maakt Werkman dat in niet altijd even onberispelijk Duits nog eens extra duidelijk:

Censoren gibt es noch immer. Sie schleichen durch die Sälen und spüren ängstlich mit der Nase ob irgendwo die Kunst verletzt wird. Diese Dummköpfe. Man sollte sie alle auffangen und ihnen in der Stillen Südsee die Ohren waschen.

In de derde tekst *MOSCOW. Saxofhoon en fagot* staat de miskende eenzame kunstenaar centraal. Op quasi Bijbelse wijze wordt hij toegesproken. Hem wordt 'verlossing' beloofd:

101, achterzijde

Colofon

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m. Museum Belvédère, Heerenveen
info@museumbelvedere.nl
www.museumbelvedere.nl

Tekst

Peter Jordens

Fotografie

Jurjen K. van der Hoek
Eric Kellerman
John Stoel

Vormgeving

Haren in vorm, Meindert Spek

© 2017 WBOOKS / Peter Jordens

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2017.

ISBN 978 94 625 8228 6

NUR 646

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt dankzij ondersteuning door:

Museum Belvédère, Heerenveen
Stichting Beringer Hazewinkel
Het Groninger Museum
Stichting Koops-Stange Fonds

Museum Belvédère

GRONINGER
MUSEUM

STICHTING
KOOPS ♦ STANGE
FONDS

Peter Jordens is emeritus hoogleraar Taalwetenschap aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij is voorzitter van Stichting De Ploeg en kleinzoon van Ploeglid Jan Jordens.

158

Met dank aan:

Carel Blotkamp
Wietse Coppes
Cynthia Jordens
Wim Koops
Ad Petersen
Jurrie Poot
Jikke van der Spek
Han Steenbruggen
Hans Steenmeijer
Irina Subotić
Merse Pál Szeredi
Anneke de Vries

[BGA] = Bibliotheek Groninger Archieven
[GM] = Groninger Museum
[GMDH] = Gemeentemuseum Den Haag
[MB] = Museum Belvédère
[MLA] = Museum Liner Appenzell Zwitserland
[SDP] = Stichting De Ploeg
[SJD] = Stichting Johan Dijkstra
[SML] = Singer Museum Laren
[SMA] = Stedelijk Museum Amsterdam
[VAE] = Van Abbemuseum Eindhoven

Hendrik Werkman en De Ploeg **The Next Call** en het constructivisme

Hendrik Nicolaas Werkman (1882-1945), drukker en eigenaar van een drukkerij, wordt in 1919 lid van de 'Groninger Kunstkring De Ploeg'. In 1922 gaat Werkman typografisch zetmateriaal gebruiken voor het maken van drukkunst. De eerste proeve van zijn kunnen is de uitgave van *The Next Call*, een serie van negen achtbladige cahiers met teksten en

abstracte composities. Werkman heeft zich daarbij laten inspireren door het dadaïstische en constructivistische idioom van de internationale avant-garde. Een modernistisch tijdschrift als vele andere is *The Next Call* echter niet. Het is een 'persoonlijke uiting' die gaat over wat Werkman in deze cruciale periode van zijn leven wezenlijk beroert.

